

OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE AĞIZ-DİŞ BAKIMI VE ÜRÜNLERİ

Dental Care and Products in the Ottoman and the Early Republic Era

Prof. Dr. Nuran Yıldırım¹

¹Prof. Dr. Istanbul University School of Medicine, Dept. of History of Medicine and Ethics

ÖZET

Diş sağlığını ve güzelliğini koruma çabaları antik devirlere kadar uzanır. Ur'da (MÖ. 3500) bulunan tuvalet malzemeleri arasında temizlik aracı olarak bir kürdan vardı. Galen, Salvadore Persica ağacından yapılmış misvak ile pistachia leentiscus bitkisinden yapılmış kürdanları tavsiye etmişti. Konya Arkeoloji Müzesi'nde Roma devrine ait fildişinden yapılmış bir kürdan ve temizlik takımı bulunmaktadır. Ortaçağda kürdan hem bir diş temizleme aleti hem de bir süs eşyasıydı.

Eski Roma'da hanımlar beyaz dişlere sahip olmak amacıyla şap, tuz ve idrar karışımını kullanırlardı. Orta Asya'da yapılan kazılarda bin yıl önce diş taşlarını (kefeki) temizleme aletlerinin bulunması, bitkisel fırça ve hilal adı verilen kürdanları kullanma geleneğine sahip olmaları, Türklerin diş sağlığına ve bakımına verdikleri önemi gösterir.

İslâm Tıbbında dişler; yiyecekleri çiğneyip mideye kadar hazma yardımcı olması, konuşurken kelimelerin bir düzende çıkmasını sağlaması ve yüze güzellik vermesi bakımından yararlı ve değerli kabul edilir, "dil'in zabıtası" olarak tanımlanırdı.

Mikroorganizmaların keşfinden sonra mikropların vücuda giriş kapısı olması ve özellikle kolera, dizanteri, difteri

ve tüberküloz gibi hastalıkların bu yolla bulaşması ağız ve diş temizliğine verilen önemi artırdı. Diş tozları, diş suları, diş macunları ve diş fırçası üretimi yaygınlaştı. Bu gelişmeler belli ölçülerde Osmanlı Devleti'ne de yansdı. Yazma eserlerdeki öğütler ve bileşimlerin yerini özel olarak imal edilmiş preparatlar aldı. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında İstanbul'a çalışmaya gelen yabancı diş hekimleri beraberlerinde getirdikleri yeni ağız-diş bakım ürünlerini gazetelere verdikleri ilânlarla satmaya çalışırken tıp dergilerinde yeni yeni formüller yayınlanıyordu. Bu ürünlerin çoğu Avrupa'dan getirtiliyordu. Osmanlı Devleti'nde ilk yerli ağız-diş bakım ürünü olan Pertev Diş Macunu, Eczacı Edhem Pertev tarafından Pertev Müstahzaratı İmalathanesi'nde üretilmeye başlandı (1895). Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yerli sanayi'in gelişmesine verilen önem, yerli üretimin artmasına neden oldu ve yeni ağız-diş bakım ürünlerinin piyasaya sürülmesini sağladı.

Bu çalışmanın amacı; klasik Osmanlı tıbbında ağız-diş sağlığı bakımı için neler yapıldığını örnekler ışığında anlatmaya çalışmak, 19. yüzyıl ortalarından itibaren piyasada satılmaya başlanan ürünler hakkında fikir vermek ve Erken Cumhuriyet döneminde üretilen ağız-diş bakım ürünlerini tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Diş Bakımı ve Ürünleri Tarihi; Eczacılık Tarihi.

ABSTRACT

Efforts to protect the dental health and beauty date back to ancient times. The toiletries found in Ur (3500 BC) included a toothpick as a cleaning tool. Galen recommended miswak made of the tree *salvatore persica*, and toothpicks made of the plant *pistachia leontiscus*. There are a toothpick and a cleaning set of ivory from the Roman era in Konya Archeological Museum. A toothpick was both a cleaning tool and an ornament in the Middle Ages.

For whiter teeth, women in ancient Rome used a mixture of salt, alum, and urine. The excavation of the tools used for tartar removal one thousand years ago in Central Asia, and the traditional use of brushes made of plants along with toothpicks named *hikal*, indicate that the Turks attached importance to dental health and care.

In Islamic medicine, the teeth were regarded as useful and valuable for they helped the digestion chewing the food, organized the pronunciation of the words during the speech, and contributed to the facial beauty; and they were defined as "the inspector of the language."

More importance was attached to the oral and dental cleaning after the discovery of microorganisms, since mouth constituted an entrance for germs and a transmission route for diseases such as cholera, dysentery, diphtheria, and

tuberculosis. The production of tooth powder, tooth paste and brush, and mouthwash became widespread. These developments affected the Ottoman Empire to a certain extent. Specific preparations replaced the recommendations and compounds in the handwritten manuscripts. While the medical journals published novel formulas, the foreign dentists who came to Istanbul to work in the 19th and the early 20th century brought new dental care products and tried to sell them by newspaper advertisements. These products were mostly imported from Europe. Pharmacist Edhem Pertev began to produce Pertev Diş Macunu (Pertev toothpaste), the first domestic dental care product in the Ottoman Empire, in Pertev Pharmaceutical Production Plant (1895). The development of the domestic industry was promoted since the early years of the Republic, and this yielded an increase in the domestic production and led to the introduction of new dental care products.

This study aims to describe the dental health developments in the classical Ottoman medicine in consideration of examples, and to provide an introduction to the dental care products put on the market since the mid-19th century and those produced in the Early Republic Era.

Keywords: History of Dental Care and Products; History of Pharmacy.

GİRİŞ

Diş sağlığını ve güzelliğini koruma çabaları antik devirlere kadar uzanır. Ur'da (MÖ. 3500) bulunan tuvalet malzemeleri arasında temizlik aracı olarak bir kürdan vardı. Galen, *Salvatore Persica* ağacından yapılmış misvak ile *pistachia leontiscus* bitkisinden yapılmış kürdanları tavsiye etmişti. Konya Arkeoloji Müzesi'nde Roma devrine ait fildişinden yapılmış bir kürdan ve temizlik takımı bulunmaktadır. Ortaçağda kürdan hem bir diş temizleme aleti hem de bir süs eşyasıydı. Bu dönemden kalma krallara ve soylulara ait tablolarla süs eşyası olarak boyuna asılmış kürdan görülür.¹

Eski Roma'da hanımlar beyaz dişlere sahip olmak amacıyla şap, tuz ve idrar karışımını kullanırlardı.² Orta Asya'da yapılan kazılarda bin yıl önce diş taşlarını (kefeki) temizleme aletlerinin bulunması, bitkisel fırça ve *hikal* adı verilen kürdanları kullanma geleneğine sahip olmaları, Türklerin diş sağlığına ve bakımına verdikleri önemi gösterir.

İslâm tıbbında dişler; yiyecekleri çiğneyip mideye kadar hazma yardımcı olması, konuşurken kelimelerin bir düzende çıkmasını sağlaması ve yüze güzellik vermesi bakımından yararlı ve değerli kabul edilir, "dil'in zabıtası" olarak tanımlanırdı.^{3,4}

Mikroorganizmaların keşfinden sonra mikropların vücuda giriş kapısı olması ve özellikle kolera, dizanteri, difteri ve tüberküloz gibi hastalıkların bu yolla bulaşması ağız ve diş temizliğine verilen önemi artırdı. Diş tozları, diş suları, diş macunları ve diş fırçası üretimi yaygınlaştı. Bu gelişmeler belli ölçülerde Osmanlı Devleti'ne de yansdı. Yazma eserlerdeki öğütler ve bileşimlerin yerini özel olarak imal edilmiş preparatlar aldı. On dokuzuncu yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında İstanbul'a çalışmaya gelen yabancı diş hekimleri beraberlerinde getirdikleri yeni ağız-diş bakım ürünlerini gazetelere verdikleri ilânlarla satmaya çalışırken, tıp dergilerinde yeni yeni formüller yayınlanıyordu. Bu ürünlerin çoğu Avrupa'dan getirtiliyordu. Osmanlı Devleti'nde ilk yerli ağız-diş bakım ürünü olan Pertev Diş Macunu, Eczacı Edhem Pertev tarafından Pertev Müstahzaratı İmalathanesi'nde üretilmeye başlandı (1895).⁵

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yerli sanayi gelişmesine verilen önem, yerli üretimin artmasına neden oldu ve yeni ağız-diş bakım ürünlerinin piyasaya sürülmesini sağladı.

Bu çalışmanın amacı; klasik Osmanlı tıbbında ağız-diş sağlığı bakımı için neler yapıldığını örnekler ışığında anlatmaya çalışmak, 19. yüzyıl ortalarından itibaren piyasada satılmaya başlanan ürünler hakkında fikir vermek ve Erken Cumhuriyet döneminde üretilen ağız-diş bakım ürünlerini tanıtmaktır.

OSMANLI TIBBINDA AĞIZ VE DİŞ BAKIMI

Osmanlı tıbbından günümüze intikal eden tıp yazmalarında ağız-diş bakımı için diş tozu, gargara terkipleri yanında dişlerdeki renk değişimlerini yok etme, diş kirlerini temizleme, beyazlatma, parlatma ve ağız kokusunu önlemek için çeşitli formüllere yer verilmiştir. Bunlar, çeşitli maddeler eklenip çıkarılarak yüzyıllarca kuşaktan kuşağa geçmiştir. Dişlerin fiziksel temizlik için misvak ve hilal kullanılması önerilmiştir.

Avrupa'daki gelişmeler Osmanlı tıbbını da etkilemiş, 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde üretilen ağız-diş bakım ürünleri İstanbul'da satılmaya başlamıştı. Bu bölümde klasik Osmanlı Tıbbında ağız-diş bakımı tavsiyeleri ve daha sonra piyasada satılan ağız-diş bakımı ürünlerinden örnekler yer almaktadır.

Ağız Arıtmak ve Ağız Yiyisi/Ağız Kokusu

Hekim Bereket. Hekim Bereket, ağız arıtmak için; önce soğuk suyu sirkeyle ve yaş [taze] kişnişle birlikte ağızda tutmayı tavsiye eder. Dişler üzerindeki kir birikmesinin yemekler veya mide buharından ileri geldiğini belirtir. Bu durumda dişleri ağartıp cila vermek üzere; birer ölçü sağ tuz, deniz köpüğü (zebedü'l-bahr, mürekkep balığı kabuğu), dövülmüş ve yıkanmış çini saksı, bir ölçü Şam sırçası (Şam'da yapılan cam), yarımşar ölçü ılgın yemişi ve topalak dövülür ve bu karışım her sabah dişlere sürülür. Ancak diş etlerine sürmekten sakınmalıdır. Ağız yiyisi yani ağız kokusu ağırlı dişten, diş dibinden kan sızmasından, ağız veya diş küflenmesinden ya da mideden ileri gelir. Önlemek için de; her gün sirkencübin (oxymel) ve hardal ile gargara yapılır. Ondan sonra içinde karanfil, topalak ve sümbül kaynatılmış su ile gargara yararlıdır. Diş kökünden gelen kokular dişi sağlamlaştırıp kanı kesen ve ağrısını dindiren nesnelere önlenir. Bunun için emlec (helile ağacının meyvesi), kızıl gül, nar çiçeği, akakya (kost ağacı meyvesi usaresi), şap, tebeşir (üstübeç), kardamana (yabani kimyon), akırıkarka (nezle otu) bal ile dövülüp elde edilen karışım dişlere sürülür.⁶

Hacı Paşa. Hacı Paşa *Müntehab-ı Şifa* adlı eserinde ağız ve diş sağlığına önem vermiş ve pek çok terkipler tavsiye etmiştir. Ağız kokusuyla ilgili bazı tavsiyeleri şöyledir; *“Dişlerden kaynaklanan ağız kokusunda dişleri hilal ve misvakla temizlemelidir. Her yemekten önce elma, ayva veya badem içi çiğnenirse dişte et artığı kalmaz. Ağız kokusuna karşı; ağaç kavunu yaprağı çiğnemek, ekşi turunc, bakla, havlican otu (galanga), kereviz, topalak ve zerdali yemek, limon şerbeti içmek, zeytin yaprağını sirkeyle pişirip ağızda gargara yapmak, kuru üzümü taze mersin ile dövüp yuvarlaklar yaparak her sabah üç yuvarlak yemek gerekir. Sinirlice otun suyu çıkarılıp ağızda tutulmalıdır”*.²

Şerefeddin Sabuncuoğlu. Şerefeddin Sabuncuoğlu, ağız kokusunu gidermek ve diş eti çukurlarını doldurup sağlamlaştırmak üzere: 5'er dirhem sarı helile (helile ağacı meyvesi), ılgın yemişi, nar kabuğu, 3'er dirhem tuz, topalak, çöven otu, 2'şer dirhem od ağacı, kurfe (tarçın), karanfil, kızıl gül, yanmış arpa ve 10 dirhem halis çini parçasını yumuşak dövüp kullanırdı.⁷

Yadigâr-ı İbn-i Şerif. *Yadigâr-ı İbn-i Şerif* adlı esere göre; ağızdaki kötü kokular mideden ileri gelirse, itrifil-i sagir (Kabulî helile ile yapılan bir preparat), afsentin (pelin otu) şarabı, eyaric-i faykara (bir preparat), ham ve olgun zerdali ve diğer meyve sularıyla ilaç yapılmalıdır. Koku dişten kaynaklırsa hilal ve misvak ile daima temizlemek gerekir. Ağız kokusunu gidermek için eşit miktarda yaş mersin yaprağı ve çekirdeksiz kızıl üzüm birlikte dövülüp elenir ve macun yapılır. Bu macundan her gün sabah ve akşam ceviz kadar yemek faydalıdır. Ayrıca; sümbül, karanfil, kurfe (tarçın), cevz-i bevva (küçük Hindistan cevizi), su'd (topalak), ağaç kavunu (turunc), ve üd-ı hindî (Hindistan öd ağacı) dövülüp elendikten sonra çekirdeksiz kuru üzümle karıştırılır, biraz da dövülmüş misk karıştırılıp nohut büyüklüğünde haplar yapılır. Her sabah üç hap ağızda yavaş yavaş çiğnenip suyu yutulur. Ağız kokusu olanlar bunlardan başka bol bol kereviz yaprağı yemelidir. Oğul otunun (badrenbuye) ağız kokusunu hoş edip kötü kokuları giderdiği tecrübe edilmiştir. Oğul otu hem çiğ hem de pişirilerek yenebilir. Ayrıca ebegümeci yaprağı birkaç gün her sabah çiğnenip tükürülse, ağızdaki ve diş etindeki birikintileri temizler ve ağız kokusunu giderir. Ayrıca ağız kokusunu gidermek için: eşit miktarda mersin yaprağı, kurfe (tarçın), emlec, su'd (topalak), sümbül-i hindi (nardin), turunc kabuğu, Mekke ayrığı, mastaki (sakız), karanfil, cevz-i bevva (küçük Hindistan cevizi), kebâbe (Hint biberi), hiyl (kakule) ve zencefil dövülüp elendikten sonra biraz müşk (misk) eklenir bu karışımın iki misli kadar dövülmüş çekirdeksiz kızıl üzüm ilave edilip yoğurulur, ceviz büyüklüğünde haplar yapılır. Haplar bir müddet ağızda tutulduktan sonra yutulur. Soğan, sarımsak ve şarap kokusunu gidermek için

dilimlenmiş peynir üzerine dövülmüş karanfil serpilerek zeytinyağında pişirilip yenir. Taze veya kuru kişniş, sedef yaprağı çiğneyip suyunu yutmak, zurinebâd (yabani zencefil) çiğnemek soğan, sarımsak ve içki kokusunu yok eder. İçki kokusunu gidermek için diğer bir yol da böğürtlen yaprağı, nane, yarpuz (bir cins nane) çiğneyip üzerine sirke içmektir. Şarap içildikten sonra topalak çiğnenirse şarap kokusunu yok eder. Kebabe (Hint biberi) çiğnemek daha etkilidir. Su'd (topalak), kebabe (Hint biberi) ve zurinebâd (yabani zencefil) çiğneyip diş diplerine sürmekle de ağız kokuları giderilir.⁸

Dişlerin Temizlenmesi

Hekim Bereket. Hekim Bereket, dişler üzerinde kir toplanmasını yenilen yemeklere bağlar. Dişe cila (parlaklık) vermek ve ağartmak için; birer ölçü sağ (temiz) tuz, deniz köpüğü, dövülüp yıkanmış çini sakı ile Şâmî sırçaya (Şam'da yapılan cam) yarımşar ölçü yılgin mazısı (ılgın yemişi) ve topalak katılıp dövülür. Bu karışım her sabah dişlere sürülür. Sürerken diş etleri sakınılmalıdır.⁶

Hacı Paşa. *Müntehab-ı Şifa*'da diş karalığı (dişler üzerindeki eklentiler olabilir) ve dişlere cila vermek için; 5'er dirhem deniz köpüğü ve mazi, 3'er dirhem kakule (hamame/hiyl) ve kebabe (Hint biberi), 1'er dirhem gül ve tebeşir (üstübeç), 20 dirhem kamış külü, 2 dirhem akırıkharha (nezle otu), 40 dirhem tuz, 5 dirhem anason hepsi karıştırılıp dövülür elenip balla yoğurular ve dişlere sürülür. Arpa unu ve yalama tuz (3'er dirhem) ikisi birlikte balla karıştırılıp yakılır ve 3 dirhem yanmış kamış kökü, 2'şer dirhem yanmış geyik boynuzu ve deve yumurtası kabuğu, 1'er dirhem bûre (boraks) ve çini çanak parçası ince dövülüp dişte sürülürse gayet cila verir.⁹

Cerrahname. 15. yüzyıla ait anonim *Cerrahname*'de dişlerde renk değişimi olduğunda önce kir birikmesinden ileri gelip gelmediğine bakılır. Kir den olmuşsa; çini çanak parçası, zebedü'l-bahr, tuz, geyik boynuzu külü, yanmış arpa, öd ağacı kömürü, yanmış sûf (yün dokuma kumaş), şâdenec-i hindi (kantaşı), kamış kökü külü, dövülmüş cam ve ziravend-i müdahrec (yuvarlak yapraklı lohusa otu) karıştırılıp dişte sürülür. Eğer üzerinden zaman geçmiş eski bir kir ise o zaman demir aletlerle temizlenir. Eğer diş rengi mide sebebiyle değişirse, mide tenkiye edilir, dişte muhallil (tahlil edici, temizleyici) devalar konur. Muhallil devaya bir örnek olarak; fülful (karabiber), ziravend (loğusa otu), kust (kıst ağacı zamkı), futenec (yarpuz, bir cins nane), yanmış geyik boynuzu, su'ûd (aksırık otu), verd (gül) ve fukâh-ı ıdhir (Mekke ayrığı) karışımı verilebilir. Diğer bir muhallil deva örneği ise; 1'er ölçü yanmış kamış kökü, ziravend (loğusa otu), deve kuşu yumurtası kabuğu, burak (boraks), hacerü'l-kaysur (frigya taşı, ponza taşı), zebedü'l-bahr, yarım ölçü seretân-ı bahri (istakoz) ve 4 ölçü sâdecdir (sodik).¹⁰

Şerefeddin Sabuncuoğlu. Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Akrabadin*'de, dişin karalığını giderip kirini temizlemek için; 4'er dirhem diş ziravend, yanmış katırboncuğu ve geyik boynuzu, tuz ve bal ile karıştırılmış 3'er dirhem bûre (boraks), kara incir, 5 dirhem deniz köpüğünün yumuşak dövüldükten sonra bu tozun diş köklerine sürülmesini önerir. Ağız kokusunu gidermek ve diş eti çukurlarını doldurup sağlamlaştırmak için ise: 5'er dirhem sarı helile, ılgın yemişi, nar kabuğu; 3'er dirhem tuz, topalak, çöven otu; 2'şer dirhem öd ağacı, kurfe (tarçın), karanfil, kızıl gül, yanmış arpa ve 10 dirhem halis çini parçasını yumuşak dövüp kullanırdı.⁷

Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrahiyetü'l-Hâniyye*'de (2. bölüm 29. fasıl) dişlerde oluşan değişik renklerdeki plakların demirle kazınarak temizlenmesini şöyle anlatır. "Dişlerin üzerlerinde, iç ve dış yanlarında oluşan kara, sarı veya yeşil renkli plaklar/tartırlar dişetine zarar verir. Bunlar yüzünden diş diplerinde irin olur. Tedavi için hekim hastayı önüne oturtur ve hastalıklı dişleri kazır. Dişlerin iç veya dış yanlarındaki oluşumlar kazındıkça kum gibi nesnelere dökülür. Bunlardan eser kalmayınca kadar kazıma işine devam etmelidir. Bir defada temizlenirse ne âlâ, yoksa birkaç defada temizlemek gerekir. Temizleme işinde görünüş ve şekilleri birbirinden farklı çeşitli kazagular/kazıcı aletler kullanılır. Bunlar temizleme işinin uygulandığı yere göre değişik şekillerde yapılmıştır. Dişin dış yanını kazıyacak alet, iç yan aletiyle bir değildir. İki diş kazıyacak olanı başka bir şekilde olur diğerlerine benzemez. Her yere göre "micred" adı verilen kazıyıcı alet yapmak gerekir."¹¹ (*Resim 1*).

Musa bin Hamon. Musa bin Hamon'a göre dişlerin renginin bozulup değişmesinin sebebi, dışarıdan dişin üzerine ya da köklerine kötü şey yapışmasıdır. Bunlar taş gibi katlaşır ve kopması güç olur. Bu durumda bütün dişlerin rengi bozulur. Bunu yok etmek için 5'er dirhem; deniz köpüğü, tuz, sedef kökü, kamış kökü külü, ziravend-i müdahrec (yuvarlak yapraklı lohusa otu), yanmış sater (kekik) ve milh-i enderanî (Hacı Bektaş tuzu) dövülüp elenir. Dişler her gün bu karışımla ovulur. Eğer taşlaşmış

oluşumlar çok olursa o zaman; 1 dirhem yanmış kaysun (?), 3 dirhem hamame (kakule/hiyl), 2 dirhem sâdec (sadık), 10 dirhem yanmış huzaz (havlan), 1 dirhem fülful (karabiber), 2 dirhem zencar (göztaşı) alınır balla yoğrulup dişler bu karışımla sıkıca ovulur.⁴

Musa bin Hamon, dişlerin arasında olan nesnelere ziyadesiyle ayırtlamayı/temizlemeyi ve kurcalamayı, dişin cevherini bozan şeyler arasında yedinci sırada sayar. Çünkü diş aralarını fazlasıyla temizlemek diş etlerine dokunur, sonra da dişin oynamasına ve çürümesine neden olur. Dişleri, üzerindeki kirleri alıp dişetlerini sağlamaştırarak sıkıştırarak nesnelere temizlemek gerektiğini bildirir. Kitabının 12. faslında dişlerin kuvvetini saklayan, sağlamaştırıcı, ovmaya, temizlemeye ve kurcalamaya yarayan nesnelere anlatır. Dişleri ayırtlayıp pâk etmek için; nar ağacı, mersin ağacı, zeytin, selvi, çam, çınar ağacından yapılmış misvaklar veya kurcalayıcılar/kürdanlar tercih edilir. Çünkü bunlar acılığıyla ağrı buruşturup sıkarak dişleri ve etlerini sağlamaştırır. Dişleri zaman zaman gülyağıyla yağlamanın çok faydası vardır. Dişlerin kuvvetini saklamak için, sütleğen kökü şarapla kaynatılarak haftada bir iki kere gargara yapılır. Fırında yakılmış tavşan başı külüyle dişleri sıkıca ovmanın da yararı çoktur. Ayrıca tuz balla yoğrulup bir saç üstünde yakılır, soğuduktan sonra ince bir beze konup dişler ovularak temizlenir. Diğer bir usul de şab-ı yemani (Yemen şapı) yakıp bir miktar mürr (mürrüsafi) ve sirkeyle karıştırıp zaman zaman bu karışımla dişleri ovmaktır. Dişlerine sık sık nâzile (nezle) inenler; birer dirhem nar kabuğu, servi kozalağı, mersin yaprağı, nar çiçeği, zeytin yaprağı, akakya (kost ağacı meyvesi usaresi), ûd-ı hindî (Hindistan öd ağacı) alıp şarap veya sirkeyle kaynatıldıktan sonra süzüp sıcak sıcak gargara yaparak ağızda tutarlarsa hayli kuvvet verir, nâzile dökülmesine mani olur.⁴

Diş Temizleme Araçları: Misvak, Hilal/Kürdan ve Diş Fırçası

Misvak. Arap yarımadası, İran ve Hindistan'ın ekvatorial bölgelerinde yetişen "erâk" (salvadora persica) ağacının kurutulmuş gövde, dal veya köklerinden, bir ucu fırça haline getirilmek suretiyle hazırlanan çubuk parçasına misvak denir. Ağaçtan kesilen çubuğun bir ucundaki kabuk 1-2 cm uzunlukta soyulur. Soyulan kısım bir süre suda bırakılarak yumuşatılır. Ardından hafifçe dövülerek ucundaki lifler meydana çıkarılır. Liflerin ucu her gün alınır ve fırça kısmı haftada bir yenilenir. Misvak başka ağaçlardan da yapılıyordu.

Hz. Muhammed, misvak kullanmaya özen gösterip, "Misvak kullanınız. Sararmış dişle, kokan ağızla yanıma gelmeyiniz" tavsiyelerini içeren hadisleriyle çevresini misvak kullanmaya teşvik ettiğinden İslâm dininde sünnet olan misvak kullanımı, dini bir görev olarak yaygınlaşıp süreklilik kazandı.¹² Eskiden İstanbul'da fırça haline getirilmek suretiyle hazırlanmış misvakları tablalara koyup ev ev dolaşarak satan misvakçılar vardı.¹³ (Resim 2).



Resim 1. Micredler. Şerefeddin Sabuncuoğlu: *Cerrahiyet'ül-Hâniyye*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri-Tıp, No. 79, 69a.



Resim 2. Kürdan otu, hilal. İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi.

Ahmed-i Dâi, *Tıbb-ı Nebevi Tercümesi*'nde Hz. Muhammed'in kuru üzüm yemenin ağız kokusunu gökçek eylediğini söylediğini nakletmekte ve misvak kullanımı hakkında da şu öyküyü anlatmaktadır: Bir gün katına gelen iki kişiden birinin ağzının koktuğunu anlayan Hz. Muhammed, o kişiye "Misvak eylemez misin?" diye sorunca "Misvak eylerim evet, üç gündür bir şey yememişim" cevabını alır ve hemen karnının doyurulmasını ister. Diğer bir rivayete göre ise Hz. Muhammed "hilal eylemek dişleri artırır, diplerini berkitir ve ağız kokusunu gökçek eyler. Yemek yiyip dişleri hilal eylememek dişin dibini gevşetir, dişlerin deprenmesi ondandır" demiştir.⁶

Hilal. Hilal, otsu bir bitki olan Ammi visnaga (L.) Lam. (Umbelliferae) türünün, diş temizlemek amacıyla kürdan gibi kullanılan meyve saplarıdır. Kurduğunda hilale benzediği için bu ismi almıştır. Diş temizlemede kullanılması nedeniyle bitkiye de dişotu adı verilmiştir. Ayrıca diş hilali, hılitan, kılır, köşni (Muğla), kürdan otu ve Mısır anasonu da denir. Yakındoğu ülkeleri ve Türkiye'de yabancı olarak bol miktarda bulunur.¹⁴ Hz. Muhammed'in kuru üzümün ağız kokusunu güzelleştirdiği, hilal kullanmanın dişleri arıtp temizlediği, dipleri sağladığını söylediği yolunda rivayetler vardır.¹⁵

Diş fırçası. Diş fırçası ilk kez 1600'lü yıllarda Çin'de ortaya çıktı. Gezinler vasıtasıyla 17. Yüzyılda Avrupa'ya yayıldı ve 1780'lerde İngiltere'de üretildi. İlk fırçalar at ve domuz kılından yapılıyordu. Napoleon Bonaparte (1769-1821) at kılından yapılmış diş fırçası kullanıyordu. Bin sekiz yüz kırklarda İngiltere, Fransa, Almanya ve Japonya'da üretilmeye başlandı. İlk diş fırçası patenti H. N. Wadsworth tarafından 1857'de Amerika'da alındı ve 1885'de piyasada yer aldı. Bin dokuz yüz otuz sekizde naylonun keşfedildikten sonra diş fırçalarında hayvan kılıları yerine naylon kullanılmaya başlandı.¹⁶

Yirminci yüzyıl başlarında Üsküdarlı Diş Tabibi Necmi Hamdi'nin, kendi adına yaptırdığı diş fırçaları ve kürdanlar İstanbul'da satılıyordu. Yıldız Sarayı'na 1918 yılında alınan tıbbi malzeme arasında diş fırçası da vardı.¹⁷ Cumhuriyet döneminde artık yerli diş fırçalarının üretilip satılmaya başlandığı biliniyor. Bunların en tanınmışı Radyolin Diş Fırçası'ydı. Reklamlarında şu ifadeyi kullanıyordu: "*Radyolin Diş Macunu en mükemmel diş ilacı olmasaydı Avrupa'nın en meşhur ve büyük bir fabrikası kendi mamulâtı olan saf ve temiz ve mikropsuz: Radyolin Diş Fırçalarını, Radyolin Müessesesi hesabına yüz binlerle yapıp göndermezdi.*"¹⁸ (Resim 3, 4).

Biyolog Prof. Dr. Zucker tarafından imal edilen Biox Diş Fırçasının en son hijyen kurallarına uygun imal edildiği duyuruluyordu.¹⁹ Aynı firmanın diş macunu ilanlarında Biox Diş Macunu ile beraber Biox Diş Fırçasının kullanılması öneriliyordu.²⁰



Resim 3. Üsküdarlı Diş Tabibi Necmi Hamdi diş fırçası. İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi.



Resim 4. Üsküdarlı Diş Tabibi Necmi Hamdi kürdanları. İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi.

Diş Hekimlerinin Tavsiyeleri

Diş hekimliği cerrahiden ayrılıp bağımsız bir meslek olduktan sonra, İstanbul'un cazibesine kapılan bazı hekimler ve diş hekimleri 19. yüzyıl başlarında şehre gelip muayenehane açmaya başladılar. Hekimler yanında yeni tıp aletleri ile her derde deva pek çok ilaç getiriyor, o dönemde ilgi çeken bu aletler ve ürünlerle hasta çekmeye çalışıyorlardı.

Dr. Miller. Avusturya'dan İstanbul'a gelip çalışma izni alan Dr. Miller, 24 Nisan 1841 tarihli *Ceride-i Havadis'e* verdiği bir ilânda; "Dişleri sıkılar ve beyaz eder misli olmadık bir toz", "Diş etlerini kavileştirir (sağlamlaştırır) ve onlara ait hastalıkları yok edip ve dişleri de kavileştirip nefesi güzel kokutur bir nevi iksir", olarak tanımladığı ağız-diş bakım ürünleri de vardı. İstanbul'a gelen İtalyan, Fransız, Alman ve Amerikalı diş hekimleri gazete ilanlarıyla tedavi ve protezler yanında İstanbulluları diş bakımı hakkında bilgilendirip yeni ürünlerin reklamını yapıyor ve halkı bu ürünleri kullanmaya teşvik ediyorlardı. *Ceride-i Havadis'te* 1841-47 yıllarında; "dişlerin cilasını iade eder iksir", "Dişlere ârız olan illetlerin cümlesini def edip beyazlatır", Mösyö Peltie'nin diş tozu-sulu diş ilaçları-diş fırçası" gibi ağız-diş bakım ürünleri abartılı ifadelerle methediliyordu.²¹

Louis Phélis. Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) Paris'ten gelip İstanbul'a yerleşen ve Beyoğlu'ndaki evinde hasta kabul eden Diş Tabibi Louis Phélis, muayenehanesinin reklamını yapmak amacıyla yayınladığı broşürde ilginç bir söylemle diş hastalıkları, yapay dişler yanında dişlerin korunması hakkında bilgiler veriyor, ayrıca ağız ve diş sağlığının korunması için yaptığı işleri şöyle sıralıyordu; kirli dişleri temizlemek, hiç bakılmamış dişleri beyazlatıp sırcasını meydana çıkarmak. Dişleri sağ saklamak için de; "Her sabah kalktıktan sık ve gayet sert bir fırçayı, diş temizlemek için yapılı olan pelesengi suya, azıcık da tuza veya macuna batırarak dişleri temizlemelidir. Tuzlar yahut macunlar pek büyük dikkat edilecek şeydir. Bu cihetle her gece teraküm eden (biriken) ve tartır (tartar) tabir olunan kir temizlenir. İkinci her yemekten sonra ağız çalkalayıp yıkamak, üçüncü dişi yalnız tüy kalem yahut ağaç yabga ile karıştırmak ve demir ve pirinç ve sair maden dokundurmamak, dördüncü pek soğuk ya pek sıcak şey içmemek illa birinin arkasından öbürünü içmekten ziyade sakınmak, beşinci pek sert şeyleri diş ile kırmaya çalışmamak. Her kim ki temiz saklamak ister ise hiç olmaz ise senede bir defa bir usta ve insafli dişçiye gidip, ağzını yoklatmalı ve her günkü dikkatten sonra dahi ağzında ve diş arasında kalan kirleri temizletmelidir. Çünkü bu makule kirler kireç nevinden olup dişleri yerinden oynatır, zayıflatır, bazen nefesi ve ağzı dahi kokutur."

Diş Tabibi Louis Phélis, "Ağız Sağlığına Dikkat" başlığı altında diş bakım ürünlerinin kalitesi konusunda uyarılarda bulunuyordu. "Pek çok diş tozları ve diş suları gayet muzırdır. Fena şeylerden yapılmış olduklarından dişin sırcasını bozarlar, diş kemiğini meydana çıkarırlar, ağrıtırılar ve çürütürler. Bendeki tozlar ve sular kendi tertibim üzere dikkat-i kâmile ile yapılmıştır. Kullanılan şeyler hem temiz olup hem faydalı, birer birer seçilmedir. Bunlar diş etlerine kuvvet verir. Sallanan dişleri pekletir, ağız yaralarını ve ağız ufunetlerini mahveder ve diş ağrılarına mani olur. Bizde bulunan diş suları ve tozları; Elixir eau dentaljique, Eau Piedanto Jeanceval, Poudre Danto Jeanceval. Yani gözümün önünde kendi tertibimiz üzere yapılmış bir nevi diş iksiri bir nevi pelesen ve bir nevi diş tozu."²²

On dokuzuncu yüzyıla ait ilaç terkipleri içeren el yazması bir risalede ağız temizliği için verilen formül şöyledir: Onar dirhem dövülmüş ihlamur kömürü ve kırmızı kına kına kabuğu, üç dirhem güherçile kaymağı karıştırılarak elde edilen diş tozuna, koku için üç damla bergamot veya nane yağı eklenir. İki üç günde bir ıslatılmış bir sünger parçası veya diş fırçasına bulanır ve dişler yavaş yavaş ovulur sonra ağız, mevsimine göre ılık veya normal su ile yıkanır.²³

Halit Şazi. Halit Şazi (Köseihal), henüz genç bir diş tabibiyken ağız ve diş sağlığının korunması için alınması gereken tedbirleri ikiye ayırmıştı. "Birincisi diş temizliği ikincisi ise ağız kokusunu gidermekti. Dişlerin mekanik temizliği fırçalar ve diş tozları ile yapılmalıdır. Dişler en az günde bir defa fırçalanmalı ve her defasında dişlerin arası ipek iplikle veya kauçuktan yapılmış kürdanlarla temizlenmelidir. Fırça seçimi önemlidir. Diş etleri sağlıklı olanlar sert, diş etleri problemlili olanlar yumuşak fırça kullanılmalıdır. Diş tozlarının hem mekanik hem de dezenfektan etkisi vardır. Dişler diş tozuyla fırçalandıktan sonra ağız iyice yıkanmalıdır. Dişler arasında kalan diş tozları zerrelere diş etlerini tahriş edip iltihaba neden olur. Diş tozları kalevi/alkali veya hamızî/asidik olur. Bunların hangisinin kullanılacağına bir tabip karar vermelidir. Diş suları tadı hoş, güzel kokulu ve dezenfektan olmalıdır.

Ağız kokusunu gidermek için diş temizliği yapıldıktan sonra dezenfektan maddeler kullanılmalıdır. Dezenfektanların en etkiliği süblime veya iyod-ı sani zibak/civa (II) iyodür gibi cıva tuzları eriyikleri ise de kullandıktan sonra 24 saat devam eden kötü kokuları ve zehirli oluşları nedeniyle hijyen amacıyla kullanılmazlar. Bu nedenle %1 hâmız-ı fenik/asidfenik eriyiği, %4 geyik otu ruhu eriyiği tercih edilir. Bu eriyiklerden biriyle günde birkaç defa gargara yapılırsa ağızdaki mikroplar yok olur. Ayrıca senede bir kere ağız uzman birine kontrol ettirmek gerekir."²⁴

Dr. Nureddin. Yirminci yüzyıl başlarında Dr. Nureddin ağız vücudun en kirli, en mikroplu yeri olarak tanımlıyor ve kolera, dizanteri, kuşpalazı, verem gibi hastalıkların ağız yoluyla vücuda girdiğini söylüyordu. Bunun için ağız temizliği çok önemliydi. “*En güzel tedbir her yemekten sonra iyi cins bir sabunla ağız yıkamaktır. Misvak kullanmak ucuz ve faydalıdır. Fakat misvak temiz tutulmazsa liflerinin arası mikrop yuvası olur*” diyen Dr. Nureddin bundan sonra ağız temizliği için bazı terkipler vermiştir. Güzel kokulu bir diş tozu bileşimi şöyledir: “*beşer gram karbonat de magnezi, talk, rizom dirisi (?) pulverize, tıbbi sabun ve beş damla nane ruhu*”. Dişler günde birkaç defa bu terkiplerle ovulursa, hem ağız temizlenir hem de güzel bir nane kokusu ağız serinletir. Bundan başka sıvı haldeki terkiplerle dişleri fırçalamak mümkündür. Örneğin; 1 gr asidfenik, 25 gr asidborik, 0.50 santigram tymol, 20 damla nane ruhu, 10 gr tentür de anis (anason ruhu) ve 1 litre damıtık su karışımı doğrudan doğruya kullanılabilir”. Dr. Nureddin ayrıca hastaların ağız ve diş temizliğinin çok önemli olduğuna dikkat çekip bunun nasıl yapılması gerektiğini anlatmaktadır.²⁵

Tababet-i Seririye. *Tababet-i Seririye* dergisi, 1914 yılında ağız-diş sağlığı için şu önerilerde bulunmuştur: “Diş etleri gayet naziktir, her şeyden çabuk etkilenir. Sert diş fırçalarından, bir takım diş tozlarından tahriş olup kabarır. Diş etleri çabuk kanıyorsa cintiyane kökünü (eşek turbu) kaynatıp biraz ispirto ilave ederek ağız çalkalamalıdır. Ara sıra ince bir fırça ile tentürdiyot sürülmelidir. Şeker ve şekerli maddeler diş etlerinin en büyük düşmanıdır. Biraz limon suyu ile dokunmalıdır. Diş etlerini kuvvetlendirmek için her gün kına kına kabuğu kaynatıp içine salol (etil salisilat) atarak ağız çalkalamalı. Salol ve kınakına ağızdaki birçok mikropları telef eder, ağız hijyenine pek uygun olduğu gibi diş etlerinin doğal rengini de korur. Diş etlerinin mukavemetini artırmak için ağız temizliğine dikkatten başka ara sıra tentürdiyot yahut iyot potasyum eriyiği sürmelidir. Diş eti gevşekliğine karşı benmari usulüyle hazırlanan şu terkip pek iyidir, iskorpitte de kullanılır: 15 gr. kaşık otu alkolatı (alcoholat de cochléarie), 10 gr. akırıkarma/nezle otu tentürü (teinture de pyrèthre), 5 gr. mürrüsafi tentürü (teinture de myrrhe), 2 gr. limon usaresi (jus de citron), 50 gr. oğul otu (mélitte simple), 100 gr. kaynamış su (eau bouillante). Diğer bir terkip ise şöyledir: 210 gr. tanen, 4 gr. iyot tentürü/tentürdiyot (iyot sıbki), 1 gr. iyot potasyum, 2 gr. aselbent tentürü (aselbent sıbki), 200 gr. gül suyu”. Eğer diş etleri gayet hassas olup kamaşıyorsa birkaç parça tarçın kabuğu çiğnemelidir. Diş eti kanamasına karşı şap ile gargara etmek de faydalıdır. Diş etlerinin iltihabına karşı klorat de potas pastilleri emmeli ve şu karışım kullanılmalıdır: “ 15 gr. kaşık otu alkolatı (alcoholat de cochléarie), 5 gr. kloral hidrat”.²⁶

İthal Ağız ve Diş Bakım Ürünleri

Ağız ve diş bakımı için klasik Osmanlı tıp kitaplarında yer alan formüller zamanla halka yönelik muâlecat mecmualarına, oradan da folklorik tıbbı kayarken 19. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa’dan modern ağız ve diş bakımı ürünleri ithal edilmeye başlandı. Bunlara “Müstahzarat-ı Tıbbiye-i Ecnebiye/Yabancı Tıbbi Ürünler” adı veriliyordu.^{27,28}

Diş ilaçları ve ağız ve diş bakım ürünleri, önceleri İstanbul’da yaşayan Avrupalı tüccar eczacılar tarafından ithal ediliyordu. 20 Mart 1853 tarihli *Ceride-i Havadis*’te yayınlanan bir ilânda çocukların diş çıkarma zorluklarını hafifletmek için satılan ilâçların hiçbir işe yaramadığı dile getirildikten sonra, dönemin beratlı Avrupa tüccarlarından ve meşhur eczacılarından İtalyan asıllı Eduardo Ottoni’nin Avrupa’dan getirttiği bir ilâcın, çocuk dişlerini kolaylıkla sürüp çıkardığı duyuruluyordu.^{29,30} “*Sıbyanın diş çıkarma hengamelerinde pek sıkıntı çektikleri malum olup ilaçları varsa gayr-ı nâfi [faydasız] hükmünde olmağla Galata’da Rusya Sefarethanesi pişgâhında [önünde] meşhur Mösyö Ottoni bir nevi ilâç getirmiş ve çocukların diş etlerine sürüldüğü halde yumuşatıp bilâ-meşakkat [sıkıntısız] dişler uç göstermekte bulunmuştur*”.³⁰

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında bu işi diş levazımatı depoları üstlendi. Diş depoları diş bakımında ve protezlerde kullanılan her türlü müstahzarat ve maddeler ile dişçilik aletleri ve muayenehaneler için gerekli diğer araç-gereci ithal etmeye başladı. İstanbul’daki diş depolarının en eskisi 1894’te açılan Maurice Faraggi Diş Deposu’ydu. Cumhuriyet döneminde de hizmet veren bu depo Avrupa’daki bazı fabrikaların acentesiydi. İstanbul ve taşradaki diş hekimleri ihtiyaç duydukları dişçi sandalyesi, muayenehane dolapları dâhil, dişçilikle ilgili her türlü alet edevatı, Maurice Faraggi Diş Deposu’nun Avrupa’dan getirttiği kataloglardan seçip satın alabiliyorlardı. Kolynos Diş Macunu da Maurice Faraggi Diş Deposu tarafından pazarlanıyordu (*Resim 5*).

Avrupa'dan getirtilip eczanelerde satılan diş tozlarını ithal eden tüccarlar gazete ve dergilere ilanlar vererek ürünlerinin diğerlerinden üstün olduğunu vurguluyorlardı. Bunlardan biri olan Botot, "Dünyanın en birinci diş tozu" olarak tanıtılıyordu.^{31,32}

"Aldanmayınız

Dünyanın En Birinci Diş Tozu

Fransa Tıp Akademisi Tarafından Musaddak [onaylı]

BOTO [BOTOT]

Hakiki Diş Tozu Suyu

En ağır ve şiddetli diş hastalıklarını teskin ve şifayâb eder. Kokusu latiftir. Diş etlerini takviye ve hastalıktan muhafaza ettiği gibi dişleri gayet yemiz tutar.

Boto'nun hem toz ve hem de sabun şeklinde envaı dahi bulunur.

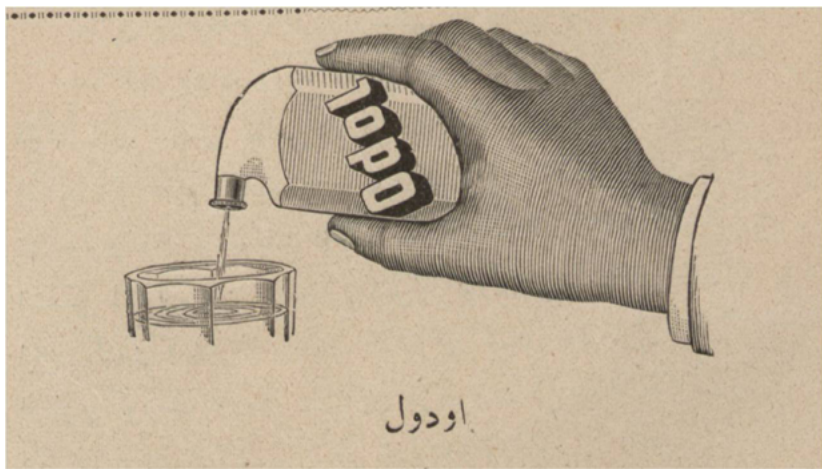
Dişlerinizin muhafaza-i sıhhati için eczacıların size gösterdikleri sair diş tozlarının istimalinden ictinab ediniz.

Bütün eczahanelerde ve eczacı depolarında bulunur"

Ünlü Alman kimyageri Karl Lingner'in (1861-1916) ürettiği meşhur gargara Odol de İstanbul'da satılıyordu. *Servet-i Fünun*'a verilen reklamlarda ağız ve diş temizliğinin nasıl yapılması gerektiği anlatıldıktan sonra Odol'ün farkı dile getiriliyordu: "Her gün fırça ve diş tozuyla diş macunları kullanıldığı halde özellikle azı dişleri bozulup çürür. Bu da dişlerin korunması için macunların yeterli olmadığını ispat eder. Dişler temizlenmesi zor noktalardan yani büyük dişlerin arasından çürümeye başlar. Bunu fırçayla, tozla def etmek zor olur. Dişlerini korumak isteyenler dezenfektan bir sıvıyla ağız yıkamak, dişleri temiz tutmak lazımdır. Dezenfektan madde en zor noktalara bile temas eder. Bu babda en etkili ilaç Odol'dür. Odol ağız sağlığının korunması için en mükemmel vasıtaadır. Her eczanede ve itriyat mağazasında bulunur. İstanbul'da umumi şubesi Büyük Yeni Han'dadır. Almanya'da Lingner Kimyahanesi."³³ (Resim 6).

Benedikten rahipleri tarafından Soulac Benedikten adıyla üretilip satılan iksir, diş tozu ve diş macunu 1900 Paris Sergisi'nde emsalsiz addedilmiş ve müessese müdürü sergi jürisine seçilmişti. Pastör usulünce yapıldığı vurgulanan Soulac Grande Elixir Dentifrice, "Dişlerin arasındaki mikropları ve ağız kokmasını ve gırtlak ve boğaz ufunetlerini mahv eder" ifadesiyle İstanbul'daki bütün itriyat mağazalarıyla büyük eczane ve depolarda satılıyordu.³⁴

Yabancılar, kapitülasyon adı altında tanınan tüm imtiyazların 1 Ekim 1914 tarihinde kaldırılması üzerine, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesince kurulan komisyonunun hazırladığı tıp ve şubelerinde icra-yı sanata dair olan hükümleri düzenleyen talimatnamenin 56. maddesiyle yabancı ülkelerde imal edilip ithal olunacak tıbbi müstahzaratın, Osmanlı Devleti'nce kabul olunan *Düstur-ı Edviye* (farmakope) hükümlerine uymadıkça ithal edilmesi yasaklandı.³⁵ Bundan sonra *Düstur-ı Edviye*'ye uyan ithal ürünlerin satışı devam etti.



Resim 5. Kolyonos Diş Macunu. Resim 6. Odol Diş Suyu. *Servet-i Fünun*, 677, 1 Nisan 1320/14 Nisan 1904, 16. Resimli Ay, C.5, 52-4 (Haziran 1928).

Osmanlı Devleti'nin sonlarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında diş macunu piyasasına Biox Diş Macunu ile Kolynos Diş Macunu hâkimdi. Biox Diş Macunu ilanlarında tütün kullananlara hitap edip; "Sigaranızı kemal-i huzur ile içiniz ve nikotinin tesir-i mazarratından [zararlı etkisinden] korkmayınız. Zira sıhhi ve müvellidü'l-humuzalı [oksijenli] Biox Diş Macunu'nu kullanırsanız hem nikotinin tesirini tahrip hem de dişlerinizin sararmasını men eder ve aynı zamanda ağızınızı ta'tir eder [kokulandırır] ve serinlendirir."³⁷ Bir başka ilânda ise annelere hitap ederek çocuklarını, ağızlarını sabah akşam Biox Diş Fırçası ve Macunu ile temizlemeye alıştırmaları tavsiye edilmiştir.¹⁹ Biox diş macununun İstanbul'daki Ehrenstein&Toléro firması tarafından ithal edilmeye başlandığı tahmin ediliyor. Bu firmaya ait 1929 tarihli faturada, diş macunu tüpünün üzerinde "Biox", 1933 tarihli olanda ise "Bioks" olarak yazmaktadır.^{37,38} Eczacı Lale Barlas, 4 Nisan 1947 tarihinde Biox diş macununu, mümessili olan Gabriel Kuto ile birlikte üretmek için ruhsat almıştır.³⁹

Biox ve Kolynos'un reklamlarında, dişlerin beyazlığını vurgulamak amacıyla olsa gerek zencilerin kullanıldığı dikkati çekmektedir (Resim 7).

Yerli Ağız-Diş Bakım Ürünleri

İthal ürünlerin hekimler ve halk arasında kazandığı önem ve şöhretin etkisiyle İstanbul'da eczane işletmekte olan çeşitli milletlere mensup Hıristiyan eczacılar eczanelerindeki laboratuvarlarda veya han odalarında kurdukları küçük imalathanelerde ilaç üretimine geçtiler. Onları Müslüman eczacılar izledi. Osmanlı Devleti'nde üretilen ilaçlar "Müstahzarat-ı Tibbiye-i Osmaniye/Osmanlı Tıbbi Ürünleri" adıyla anılıyordu.²⁹

Osmanlı Devleti yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti yerli ilaç sanayinin gelişmesini sağlamak amacıyla, Türkiye'de yapılması mümkün olan 308 hazır ilacın ithalini yasakladı. Bu destekten cesaret alan kimi eczacılar, laboratuvarlar ve ecza depoları müstahzar üretimine geçtiler. Hatta Diş Tabipleri Cemiyeti İdare Heyeti bile mevcut diş tozlarından üstün bir diş tozu üretmeye karar vermiş ve isteyen diş hekimlerinin ortak olması için 5 liralık hisse senetlerini satışa çıkarmıştı.⁴⁰

Eczacılar ağız sağlığı ve bakımı için imal ettikleri diş tozları, diş suları ve diş macunlarını piyasaya sürüp ithal ürünlerle kıyasıya rekabet etmeye başladılar. Hasan Ecza Deposu, Avrupa'nın diş patlarıyla diş tozlarının terkipleri bilinmediğinden sıhate ve dişlere pek ziyade muzır olduğunu ileri sürüp, kendi ürünü olan Hasan Diş Suyu'nun dişleri inci gibi beyazlatıp parlattığını, diş etlerini takviye edip ağrıyı kestiğini ve dezenfektan olduğunu ilan ediyordu. Hasan Diş Suyu kullananlar ömür boyu diş ağrısı bilmezdi. Ahmed Faruk İtiryat Müessesesi ürettiği diş macununun, piyasadaki emsallerinden üstün olduğunu iddia ediyordu. Ali Haydar Müstahzarat-ı İspençiyariye Fabrikası, "Ali Haydar Diş Macunu" adıyla satılan ürününün dişleri inci gibi beyazlattığını ilân ediyordu. Edhem Pertev Eczahanesi müstahzaratından Pertev Diş Tozu rağbet gören ürünlerdendi. "Dişleri fevkalade beyazlatır ve diş etlerini kuvvetlendirip kanamasını men eder" ifadesi ile övülen bu diş tozunun fiyatı 20 kuruştur (1926).⁴¹ Fakat bu yıllarda diş macunu piyasasına iki ithal diş macunu; Biox ve Kolynos hâkimdi. Çok geçmeden onların tahtına yerli bir diş macunu oturdu: Radyolin (1927).

İki yılda bir toplanan Ulusal Tıp Kurultaylarında yerli müstahzaratçılığı teşvik amacıyla açılan ilaç sergileri diş bakım ürünlerinin de tanıtımına yardımcı oluyordu. Üçüncü Ulusal Tıp Kurultayı'nda açılan sergide piyasada olan şu ürünler yer alıyordu: Pertev Diş Macunu, Bodo Diş Macunu, Dantos Diş Macunu, Dorini Diş Patı-Dorini Diş Suyu-Dorini Diş Tozu, Mimoza Daim Diş Macunu, Kohinor Diş Macunu, Radyolin Diş Macunu, Şark Diş Pastası (1929).



Resim 7. Biox Diş Macunu reklamında zenciler. Milliyet, 15 Haziran 1926,6.

Pertev Diş Macunu/Pâte Pertev. Ülkemizin ilk yerli diş macunudur. Eczacı Edhem Pertev tarafından 1895 yılında kurulan Pertev Müstahzaratı İmalathanesi'nde üretildi. Mısır, Hindistan ve Güney Afrika'ya ihraç ediliyordu.⁵ Kutusunun üzerinde; Paris, Londra, Brüksel, Lozan, Bordo, Cherbourg, Liege, Marsilya, Turkoing Sergilerinde altın madalya, Hilal-i Ahmer, Bursa, Atina ve Bükreş Sergilerinde de gümüş madalya ile takdire mazhar olduğu kayıtlıydı (Resim 8).



Resim 8. Pertev Diş Macunu/Pâte Pertev. İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi.

“Pertev Diş Macunu diş etlerine katıyen bir zarar vermez. Bu çok dikkat edilecek bir keyfiyettir. Birçok macunların terkiplerindeki bozuk ve lüzumsuz bazı mevâdd [maddeler] ile diş etlerini tahrip ettiği aşikârdır. Pertev diş macunu bu korku olmadan daima kullanılabilir. Hem dişleri beyazlatır ve parlatır hem de diş diplerini ve köklerini besler. Aralarına giren mikropları derhal mahvettiği gibi ağızda bu temizleyici kudretini ve rayiha [koku] ve lezzetini saatlerce idame eder.

Pertev diş macunu bu derece mükemmel bir müstahzar-ı tıbbî olmasaydı bilhassa Mısır, Hindistan, Cenubî Afrika gibi birçok ecnebi memâliki ona mahreç olmazdı. Buralarda Pertev diş macunu cidden rağbet kazanmıştır.

Sabah ve akşam birer defa dişlerini Pertev diş macunu ile fırçalayanlar; dişleri harab eden, çürüten ve diş etlerini tahrip eden tekmil mikroplara karşı kıymetli dişlerini sigorta etmişler.

Düziyesi 180 kuruş, adedi 20 kuruştur. Asgari 6 düziye toptan alanlara %10 iskonto edilir.”¹⁸

Rıfat Diş Suyu ve Diş Tozu. *“Diş suyu muzadd-ı taaffündür [dezenfektandır], diş tozu kalevidir [alkalidir]”* sloganlarıyla reklâm yapıyordu. Deposu Bahçekapı Sadıkiye Han No.15'teydi.⁴²

Necati Diş Suyu. *“Muannid [inatçı]diş ağrılarını bir dakikada teskin eder. Çürük dişlerden mütevellid taaffünü [ileri gelen kokuşmayı] izale eder, dişleri temizler, beyazlatır, dişleriniz inci gibi olur. Şişesi 20 kuruştur.”⁴²*

Bodo Diş Macunu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki Eczacı Sınıfı'ndan mezun Eczacı Bodo Aslan ürettiği diş macununu şöyle tanımlıyordu; *“Dişlerin minesini bozmaksızın beyazlandırır, diş etlerini besler aralarındaki mızur mikropları mahv eder ve ağza güzel bir rayiha verir.”¹⁸*

Ferit Diş Macunu, Ferit Diş Tozu ve Ferit Diş Suyu. Eczacı Süleyman Ferit Bey, İzmir'de “Eczacıbaşı Süleyman Ferit Müstahzarat ve İtiryat Fabrikası” adıyla bir fabrika açmıştı. Ürünleri arasında Ferit Diş Macunu, Ferit Diş Tozu ve Ferit Diş Suyu da vardı. Ferit müstahzaratının İstanbul ve Anadolu dağıtımını İstanbul'daki Mehmet Kazım Ecza Deposu yapıyordu.⁵

“Dişlerin bugün hayat ve mide sıhhati için ne kadar kıymetli bir uzuv oldukları tebeyyün etmiştir. Onları sağlam tutmak, bakmakla kabildir. Ferit diş macunu, tozu, suyu bunu temin eder. Bunlar ayrı ayrı birer mahsulü tecarübdür [tecrübe ürünüdür]. Onları kullanmakla dişlerinizi muhafaza etmiş olursunuz. Mükemmeliyet ve zarafetine rağmen fiatları pek mutedildir.”¹⁸

Dantos Diş Macunu. Eczacı Mektebi'nin 1908 mezunu Hasan Ahmet Bey, Beyazıt'ta açtığı eczanesinde müstahzarat üretmeye başladı. Bin dokuz yüz on dokuz yılında bir ecza deposu ve laboratuvar kurarak eczanesini devretti. Daha sonra Vaniköy'de çeşitli laboratuvarları bulunan mükemmel bir üretim tesisi açtı. Mısır ve Suriye piyasalarında bulan ürünleri 1913 Paris, 1914 Londra, 1928 Roma sergilerinde altın madalyalarla ödüllendirildi. Dantos Diş Macunu bu laboratuvarlarda üretiliyordu. Hasan Ahmet Bey bazı ürünlerinde “Hasan Hassan” adını kullanıyordu.^{18,43} 24 Birinciteşrin/Ekim 1937 tarihinde *Son Posta* gazetesindeki ilânından sonradan “Hasan Dantos Diş Macunu” adını aldığı anlaşılmaktadır (Resim 9).



Resim 9. Dantos Diş Macunu. Mehmet Daim-Nizamettin Talip: *Türk Tıbbî Müstahzaratı*. İstanbul 1929, 132.

Dorini Diş İlaçları. Beyoğlu'nun tanınmış eczacılarından Kanzuk Caneti'nin laboratuvarında, tıbbi spesiyaliteler arasında "Dorini Diş İlaçları" ağız-diş hijyen ürünleri de vardı. "Bir diş ilacı hem temizlemeli hem de dişleri ve etlerini bozmamalıdır. İşte Kanzuk Eczanesi müstahzaratından Dorini Diş İlaçları bunu her taraftan câmidir" şeklinde takdim edilen bu ürünlerden Dorini Diş Macunu'nun gayet zarif, kokusu latif, temizleme ve mikrop temizleme özelliğinin emsalsiz olduğu bildirilmişti. Dorini Diş Macunu büyük ve küçük tüplerde olmak üzere iki şekilde satılıyordu. Avrupa'dan gelenlere her cihetten tercih edildiği ifade edilen Dorino Diş Suyu ile ağız ve dişlerin günde iki defa yıkanması tavsiye ediliyordu. Mükemmel bir antiseptik olarak lanse edilen Dorini diş tozunun dişleri bembeyaz temizlediği iddia ediliyordu. Fiyatı teneke kutuda 40 kuruş, mukavva kutuda 30 kuruştur.¹⁸

Mimoza Daim Diş Macunu. Şişli Şark Merkez Eczanesi sahibi Eczacı Mehmet Daim tarafından, Mehmet Daim Laboratuvarı'nda üretiliyordu.

"Terakkiyat-ı fenniye [fenni gelişmeler]nazarı dikkate alınarak imal ve formüle edilmiştir. Ağıza alındığı zaman ifrazat-ı luabiye[salya ifrazatı] ve gışa-yı muhati-i fem [ağız zarı] ile temasa geldiği zaman vukuu melhuz tebeddülât-ı kimyeviye[olabilecek kimyasal değişimler] nazar-ı dikkate alınmıştır. Köpürür. Temizler. Ağızda 4 saat kadar serinlik ve hoş bir lezzet bırakır. Ne kadar uzun müddet durursa dursun katılaşmaz. Top top olmaz. Mikropları heman öldürür. Diş sıhhatini tekeffül

[garanti] eden bir müstahzardır. Ambalajı ve bilhassa tüpleri pek zarif olup suret-i hususiyede Almanya'da ihzar ettirilmiştir. Kullanılan bütün edviye en birinci mallardır. Yakında tevzi edilecektir."¹⁸

Kohinor Diş Macunu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında dünyanın diş macunu üretiminde en önde gelen Amerikan firmalarından Kolynos, Avrupa şubesi Europaische Kolynos Company aracılığıyla 1919'da Babıâli'ye başvurarak isim ve markasını tescil ettirir ve Türkiye temsilcisi Maurice Faraggi (Moris Faraji) vasıtasıyla Kolynos diş macununu piyasaya sürer.

Bu ismin piyasada tutmasını fırsat bilen eczacı Prof. Dr. Mustafa Hakkı Nalçacı, "Kolinor" adıyla bir diş macunu üretimine geçer. Ancak hem bir anlam ifade etmemesi yüzünden hem de Kolynos'a benzediği için dava açılacağı endişesiyle, dünyanın en iri elmaslarından biri olan Kohinoor'dan esinlenerek, ürünün adını "Kohinor" olarak değiştirir.

Maurice Faraggi Bahçekapı'daki ilaç deposunda, Kolynos diş macununu pazarlamaya uğraşırken, akrabası Max Faraggi de Kohinor diş macununun genel deposunu açar. İki ürünün ambalajları birbirine çok benzemektedir. Her iki diş macununun basında yer alan reklamları ve ilginç promosyonlarıyla aralarındaki rekabet kızışır.

Bin dokuz yüz yirmi dört yılında Maurice Faraggi, Kolynos'un merkezine başvurarak, İstanbul'da Kohinor adıyla piyasaya sürülen yeni bir diş macununun Kolynos'un kine benzer ambalaj ve logo kullandığını ve haksız rekabet yüzünden mağdur olduğunu belirtir. Bunun üzerine Kolynos marka hırsızlığı davası açar ve kaybeder. Fakat Türk mahkemesinin verdiği kararı içine sindiremez. Tarihe bir belge bırakmak amacıyla: *Memorandum Concerning the Piracy of the Kolynos Trade-Marks in Turkey* (Kolynos'un Türkiye'de yaşadığı Marka Hırsızlığı Üzerine Bir Belge) adıyla bir kitap yayınlar. Bu kitapta son söz olarak Türk halkının marka hırsızlıklarıyla kandırıldığını ileri sürüp Türkiye ile dürüst ticari ilişki sürdürmenin mümkün olmadığı dile getirilse de Türk piyasasından çekilmez ve hiçbir şey olmamış gibi faaliyetini sürdürür.⁴⁴

Radyolin Diş Macunu. Necip Akar (1904-1957), ağabeyi Cemil Akar ile birlikte Necip Diş Macunu'nu üretti. O yıllarda radyo Türkiye'de yeni yeni kullanıma girmiş mucizevi bir alet olarak kabul ediliyordu. İki kardeş halkın rağbet ettiği bu yeni icat "Radio-line"dan esinlenerek yeni ürettikleri diş macununa Radyolin adını verdiler. 28 Temmuz 1927'de ruhsat aldıkları Radyolin Diş Macunu piyasaya sürüldüğünde, rakipleri Kolynos ve Biox'u geride bırakacaklarını düşünmemişlerdi. Modern bir isim ve ucuz bir fiyatla piyasaya giren Radyolin Diş Macunu'nun reklamını yapmak için akla gelebilecek her yönetime başvuran Akar kardeşler, hazırlattıkları posterleri Türkiye'nin dört bir yanındaki şehirlerin meydanlarına astırarak Türkiye'de afiş reklamının öncüsü oldular. Radyolin uzun yıllar ülkenin en önemli diş macunu olarak varlığını sürdürdü. Eczacıbaşı'nın İpana'yı piyasaya sürmesiyle başlayan rekabet yarışını kaybetti ve 1978'de üretimine son verildi. Cemil Akar'ın varisleri, daha sonra Radyolin markasını Eczacıbaşı'na sattılar. Radyolin'in yaratıcıları Necip ve Cemil Akar kardeşler, kullanımı belli bir kültür birikimi ve disiplin isteyen, ağız sağlığımızın vazgeçilmez preparatı diş macunu alışkanlığının ülkemizde yerleşmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.⁴⁵

Bin dokuz yüz yirmi dokuz yılında Radyolin diş macunu şöyle lanse ediliyordu: *"Radyolin Diş Macunu Müessesesi: bilhassa bunu tetkik etmiş ve dünyanın bütün diş tozlarını ve macunlarını toplayarak üzerlerinde etüt yapmıştır. Kimisinin pek kalevî [alkali] olması, bazısının büsbütün gayr-ı müessir mevaddan [etkisiz maddelerden] ibaret olması bunlardan ziyade diş hıfzısıhhasını temin edebilecek bir devanın ihzarı [hazırlanması] mümkün olabileceği kanaatini vermiş ve Radyolin Diş Macunu yapılmıştır. Türkiye'de binlerle zevat üstünde yapılan tecarüpte [yecrübelerde] gayet aşikâr ve harikulâde muvaffakiyet veren Radyolin Diş Macunu Avrupa'nın Paris, Londra, Liège gibi mühim sergilerine sevk edilerek profesörlerden mürekkep heyet-i mümeyyize tahliline sevk etmiştir. Bu muvaffakiyetin tamamıyla kati olduğu ortada tebeyyün etmiş ve bunun üzerinedir ki: Radyolin Diş Macunu muhtelif altın ve gümüş sair madalyalarla mazhar-ı takdir olmuş [takdir edilmiş] ve göğsümüzü iftiharla kabartmıştır.*

Radyolin Diş Macunu dişleri pek latif bir şekilde temizlediği gibi üzerlerinde ve diplerinde tavazzuhu [açıklanması] mümkün olan tufeylatı [parazitleri] da mahveder. Diş minesini katiyen bozamaz, diş etlerini kuvvetlendirir.

Radyolin Diş Macunu pek dikkat ve itina ile ve birkaç seneler bütün dünya diş pastaları ve diş su ve tozları üstünde tetkikat ve mukayese yapılarak ihzar edilmiş [hazırlanmış] olmasaydı ne en büyük Avrupa sergilerinde bu derece takdirle taltif edilmez ve ne de bu gün bütün Türkiye mahafil-i aliyesinin [Türkiye'nin yüksek makamlarının] diş macunu olmazdı.

Radyolin Diş Macunu belki çok reklam yapmıyor ve çok ucuz veriyor. Bu keyfiyet; bahalı satan ve çok reklam yapan macunların fevkinde olmadığını tazammun etmez [içermez] ki.

Radyolin Diş Macunu çok satıyor, temiz yapıyor. Mevadd-ı ibtidaiyesini [ham maddesini] toptan getiriyor ve az kâra kanaat ediyor.

Avrupa'nın her yerinden müteaddit şahadetname ve madalyalar alan Radyolin Diş Macunu kullanmakla dişlerinizin hayatını ve güzelliğini muhafaza ve idame edeceksiniz."¹⁸

Şark Diş Pastası. İstanbul'daki Şark İспенçiyarî Laboratuvarı'nın ürünüdür.

"En büyük meziyeti terkinde kloriyet-i potas [potasyum klorür] olduğundan cıva ve bizmut ile tedavi olunanlara bilhassa tavsiye olunur. İkinci derecede; muzadd-ı taaffün [dezenfektan] olarak thymol ve salol esasına tevfikân imal edilmiştir.

Şark Diş Pastası sabahları istimalinde dişlerin yapışkan maddesini izale ederek ağıza latif bir serinlik ve rayiha verir.

Şark Diş Pastası dişlerin etrafında teşekkül eden kefekiyi kaldırır. Dişleri beyazlatır. Diş etlerinin kanamasına mani olur. Diş etlerini kuvvetlendirir. Dişlerin çürümesine mani olur. Şark Diş Pastası ezher cihet şayan-ı tavsiyedir."¹⁸

Abdüsselam Diş Tozu. İzmirli eczacılardan Eczacı-Kimyager Abdüsselam Akgünlü, kendi adını taşıyan bu diş tozunu 1923 yılında İzmir'de açtığı ilk eczanesinde imal edip piyasaya sürdü. Bin dokuz yüz yirmi sekizden ölümüne kadar (1950) evinin altındaki dükkânda kurduğu Abdüsselam Laboratuvarı'nda

üretti. Abdüsselam Diş Tozu'nun ruhsatı, vefatından sonra kızı Eczacı Hilkat Akgünlü tarafından yenilendi (1952).⁴⁵

*"Abdüsselam Diş Tozu; dişleri temizler parlatır, minesini bozamaz, ağızdaki kokuyu izale eder, mikropları öldürür, diş etlerini kuvvetlendirir."*¹⁸

Yerli Üretimin Sonu

Eczane laboratuvarlarında veya bunlara bağlı küçük imalathanelerde yapılan yerli ürünler, satış grafiği yüksek ithal ürünlerin taklitleriydi. Bileşimleri yanında isim ve ambalajları da taklit edilen preparata uyduruluyordu. Dönemin tanınmış hekimlerinin sıkça kullandığı formüllerin müstahzarat haline getirilip piyasaya çıkarıldığı da oluyordu. Ancak, 1 Haziran 1955 tarihinde yürürlüğe giren, "İspençiyari ve Tıbbi Müstahzar İmalathaneleri Talimatnamesi" ile ilaç üretiminin müstakil binalarda (9. madde), projesi Sağlık Bakanlığı tarafından onaylanacak idare mahalli (müdürlük – muhabere – muhasebe – reklam ve bunun gibi bürolar), üretilecek her müstahzarın ispençiyari şekli için ayrı bir laboratuvar olmak üzere imalat laboratuvarları, işçi sayısına uygun soyunma-yıkanma-yemek-dinlenme yerleri, kontrol laboratuvarı, hammadde-mamul müstahzar – ambalaj malzemesi deposu, ambalaj – etiketleme dairesi, yıkama-temizleme-kurutma dairesi zorunluluğu getirildi (2. Madde). Bu şartlara uymayan imalathaneler, talimatnamenin yürürlüğe girdiği 1 Haziran 1955 tarihinden itibaren en geç bir sene içinde talimatname hükümlerine göre yeni tesisler kurmaya mecbur edildi (10. Madde). Bu şartlara uymayan yerlerde ve bodrum katlarında, başka maddeler yapan imalathanelerde ve eczane laboratuvarlarında hazır ilaç yapımı yasaklandı (11. madde).⁴⁶ Bunun üzerine küçük laboratuvarların bir bölümü kapanırken bir kısmı da büyük emek ve gayret harçayarak binalarını yaptı, teknolojilerini yeniledi ve yabancı firmalar ile ortaklığa girerek fabrikasyon dönemine uyum sağladı. Yerli firmalar, yabancı firmaların ilaçlarını lisans anlaşmaları ile imal ederken bazı yabancı firmalar da kendi tesislerini kurarak kendi ilaçlarını imal ettiler. Bundan sonra bir iki ürün varlığını sürdürebildiyse de yerli tıbbi müstahzar dönemi kapandı.²⁸

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada ele aldığımız Klasik Osmanlı Tıbbını yansıtan örnek eserlerde ağız-diş bakımının ağız temizliği, ağız kokusu, dişleri beyazlatıp parlatmak ve dişlerin temizlenmesi üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ağız temizliği için çeşitli gargaralar tavsiye edilir. Ağız kokusunun; dişlerde kalan yiyecek artıklarından, dişler üzerinde biriken kirlerden, ağrılı diştan, diş dibinden kan sızmasından, ağız veya dişlerin küflenmesinden veya mideden kaynaklandığı bildirilir. Güzel kokulu droglarla hazırlanan gargaralar yanında kokunun kaynağına yönelik tedbirler de tavsiye edilir. Kokular diş kökünden geliyorsa diş sağlamlaştırıp diş eti kanamasını önleyici nesnelere kullanılmalıdır. Yemeklerden önce elma, ayva ve badem içi yenirse dişte et artığı kalmaz. Ağaç kavunu yaprağı çiğnemek, kereviz yaprağı, ekşi turunc, bakla, havlıcan otu, topalak, oğul otu ve zerdali yemek ağız kokusunu giderir. Birkaç gün her sabah ebegümeci yaprağı çiğnenip tükürülse, ağız ve diş etindeki birikintileri temizler ve ağız kokusunu giderir. İbni Şerif, ağız kokusu için genellikle hoş kokulu nesnelere ceviz büyüklüğünde haplar yapılmasını ve bu hapların bir müddet ağızda tutulduktan sonra yutulmasını tavsiye eder. Bu eserlerde; böğürtlen yaprağı, nane, yarpuz çiğnenip üzerine sirke içildiğinde şarap ve içki kokularının yok olduğunun bildirilmesi ilginçtir.

Dişlerde kir birikmesine neden olarak yemekler veya mide buharı gösterilir. Her yemekten sonra dişlerin hilal ve misvakla temizlenmesi gerekir. Nar, mersin, zeytin, selvi, çam ve çınar ağaçlarından yapılmış misvak ve kurcalayıcılar/kürdanlar tavsiye edilir. Diş temizleme preparatlarında bitkisel droglar yanında; çini sakı parçası, cam, deniz köpüğü tozları, tuz, geyik boynuzu külü, tavşan başı külü, katırboncuğu külü, kamış kökü külü, deve kuşu yumurtası kabuğu, istakoz, sirke, şap ve boraks gibi maddeler kullanılır. Eskimiş diş plakları demir aletlerle temizlenir ki Şerefeddin Sabuncuoğlu "micred" adı verilen diş temizleme aletlerinin çizimini vermiştir. Yirminci yüzyıl başlarında diş fırçalarının bu maddelerin yerini almaya başladığını söyleyebiliriz.

Bu çalışma için Klasik Osmanlı Tıbbından seçilen eserler, tanınmış İslâm hekimlerinin kitaplarından yapılan derlemelerdir. Bu nedenle ağız ve diş temizliği için hazırlanan formüllerin orijinal olduğundan söz edilemez. Bu derlemeleri yapanların tecrübeleri sonunda tavsiye ettikleri orijinal preparatlar olabilirse de bu konu araştırılmamıştır.

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Batı etkisinin artmasıyla, eğitilmiş yabancı diş hekimleri çalışmak üzere İstanbul'a gelip diş hekimliği ile ilgili yeni yöntemleri uygulamaya başladılar. Bu arada beraberlerinde ağız-diş bakım ürünleri de getirdiler. Dişleri korumak için majistral preparatlar yerine artık belli firmaların diş suları, diş tozları veya diş macunları kullanılıyordu. Avrupa'da şöhret bulan ağız-diş bakım ürünleri ithal edilip satılmaya başlandı. İthal ürünlerin gördüğü rağbet üzerine Osmanlı tebaasına mensup eczacılar, eczanelerinde kurdukları laboratuvarlarda veya han odalarındaki imalathanelerde ilaçlar ve bakım ürünleri imal edip satmaya başladılar. Eczacı Ethem Pertev Bey de 1895 yılında kurduğu Pertev Müstahzaratı İmalathanesi'nde ilk yerli diş macunu olan Pertev Diş Macunu'nu imal edip piyasaya çıkardı.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra gerçekleştirilmeye çalışılan atılımlardan biri de yerli ilaç sanayini kurma çabalarıydı. Bin dokuz yüz yirmi beş yılından itibaren iki yılda bir düzenlenen Millî Türk Tıp Kongrelerinde yerli müstahzarat sergileri açılması, üretim yapan eczacılara şevk veriyordu. Eczacılar genellikle kendi isimlerini verdikleri müstahzarlarını bu sergilerde kurdukları stantlarda tanıtıyor, Avrupa'nın büyük şehirlerinde düzenlenen uluslararası sergilere katılıp altın ve gümüş madalyalarla dönüyorlardı. 1 Haziran 1955 tarihinde yürürlüğe giren talimatnameyle eczane laboratuvarlarında ilaç yapımı yasaklanınca, tıbbi müstahzar üretiminde büyük yatırımlar gerektiren fabrika dönemi başladı. Bu yatırımı yapamayan laboratuvarların çoğu kapandı. Yerli tıbbi müstahzar üretimi sekteye uğradı. 1955 yılına kadar; diş macunu, diş tozu ve diş suyu formlarında 17 yerli ağız-diş bakım ürününün satışta olduğunu tespit edebildik.

BİLGİ: Bu yazı, 11–14 Mayıs 2011 tarihinde Mersin'de yapılan "VII. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri" Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Uzel İ. "Osmanlı-Türk Diş Hekimliği", Osmanlı, Ed. Güler Eren, C.8, Ankara 1999, 580.
2. Öncel Ö. "Yüzyıllara Göre Diş Hekimliği Reçete Örnekleri", I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14-18 Eylül 1981. Bildiriler, C. II, 161-167.
3. Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Yazılmış Dişçiliğe Ait Elyazması Kitap. İstinsah eden Suat İsmail Gürkan, İstanbul 1974, 11.
4. Moses Hamons Kompendium der Zahnheilkunde aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts. Hrsg. Arslan Terzioğlu, München 1977, s. 36-37, 24b-26a, 52a-53a, 93b-94b.
5. Sandalcı G, Sandalcı M. Belgelerle Türk Eczacılığı IV. 1840-1948. Müstahzar Kutuları ve Şişeleri. Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı yay. İstanbul 2000, 113, 126.
6. Uzel İ. İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi. Doktora Tezi. İstanbul 1979, 19-22, 57-58.
7. Sabuncuoğlu Ş. Akıbadin. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD Kitaplığı, numarasız, 117b.
8. Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr. Haz. M. Y. Okutan-D. Koçer-M. Yıldız. Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği. İstanbul 2004, 68-69.
9. Önler Z. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifâ I Giriş-Metin. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1990, 72-74.
10. Yıldırım N. "XV. Yüzyıla Ait Anonim Bir Cerrahnâme, Cerrahi Yöntemlerin Kullanıldığı Fasıllar Tıbbi Terminoloji ile Bitki, Drog ve Madde İsimleri", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 10-11, İstanbul 2004/2005, Ed.N. Sarı, 343.
11. Sabuncuoğlu Ş. Cerrahiyetü'l-Hâniyye. II. Yay. İlder Uzel. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yay. Ankara 1992, 72b-73a.
12. Özel A. "Misvak", TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 30 (İstanbul 2005), 190-192.
13. Sandalcı M. Max Fruchtermann Kartpostalları. İstanbul 200, C. II, 529.
14. Baytop T. Türkiyede Bitkiler İle Tedavi. İstanbul 1984, 223-224.
15. Çağırın Ö. Tıbb-ı Nebevî. Türkiye Türkçesi ile Metin. İstanbul 1996, 69.
16. <http://en.wikipedia.org>. Erişim: 25 Nisan 2012.
17. Dramur R. "19.yy'da Osmalılarda Dişçilik Tarihi İle İlgili Bazı Belgeler", Oral, X, 120 (1994), 14-21.
18. Daim M, Talip N. Türk Tıbbî Müstahzaratı. İstanbul 1929, 50-51, 67, 106, 120-124, 132, 145, 159, 202, 223-226, 237.
19. Milliyet, 19 Şubat 1927, 6.
20. Hilâl-i Ahmer, No. 97, 12 Haziran 1927, 6.
21. Koloğlu O. "Modern Tıp Bilgi ve Terimlerinin (Gazete İlanları aracılığıyla) Osmanlı'da Halka Yansıması", Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi. İstanbul 12-15 Nisan 1999 Tebliğler. İstanbul 2001, 471-479.
22. Sarı N. "Birinci Türk Diş Hekimliği Tarihi ve Etiği Kongresi ve Bir Diş Hekimi'nin İlanı", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 9. Ed. N. Sarı. İstanbul 2003, 489-494.
23. Demirhan Erdemir A, Öncel Ö. "Ondokuzuncu Yüzyıla Ait Diş Tozu Terkibi Adlı Anonim Bir Risalenin Türk Eczacılık Tarihi Açısından Önemi ve Bazı Sonuçlar", IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998; İstanbul). Ed.

- E. Dölen. İstanbul 2000, 277-282.
24. Şazi H. "Ağzın Hıfzıssıhhası", Besim Ömer: Nevsâl-i Âfiyet. İstanbul 1315 [1899], 262-268.
 25. Dr. Nureddin: Evde Bulunsun Aile Doktoru. İstanbul 1919, 79-80.
 26. "Diş Etleri", Tababet-i Seririye Ahali Kısmı, Sene.I, No. 5 (1 Mart 1330/14 Mart 1914), 100-101.
 27. Baytop T. Laboratuardan Fabrika'ya, Türkiye'de İlaç Sanayi (1933-1954). Bayer Türk Yayınları. İstanbul 1997, 16.
 28. Baytop T. "Türk İlaç Sanayinin Başlangıcı", Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları. İstanbul 2000, 214-219.
 29. Yıldırım N. "İtalyan Asıllı Bir Osmanlı Eczacısı: Edouardo Ottoni/Edouard Ottoni Un Farmacista Ottomano Di Origine Italiana", İstanbul'daki İtalyan İzi/Presenze Italiane A İstanbul. Ed. Burçak Evren. İstanbul 2008, 202-213.
 30. Çakır H. Osmanlı Basınında Reklam. Elit Reklamcılık Ankara 1997, 104.
 31. Servet-i Fünun, 995 (17 Haziran 1326/30 Haziran 1910).
 32. Tercüman-ı Hakikat, 10668 (17 Kânunuevvel 1910).
 33. Servet-i Fünun, 676 (25 Mart 1320/7 Nisan 1904), 416.
 34. Servet-i Fünun, 712 (2 Kânunuevvel 1320/15 Aralık 1904), İlave Kısmı, 80.
 35. Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. HMŞ. İŞO. 65/2-1, 10 Muharrem 1334 [18 Kasım 1915].
 36. Milliyet, 13 Mayıs 1926, 6.
 37. Sandalcı G, Sandalcı M. Belgelerle Türk Eczacılığı I. 1840-1948. Posta Kartları, Kartpostallar, Mektup Zarfları, Reçete İade Zarfları, Havaleler, Telgraflar 2. Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yay. İstanbul 2002, 104-105.
 38. Sandalcı G, Sandalcı M. Belgelerle Türk Eczacılığı III. 1840-1948. Faturalar Başlıklı Kâğıtlar 2. Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yay. İstanbul 2005, 96-97.
 39. 1928-1949 yılları arası Ruhsatnameleri Verilmiş Yerli ve Yabancı İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Listesi. Ankara 1949.
 40. "Diş Tozu", Diş Tabipleri Mecmuası, 2 (Kânunuevvel 1339/Aralık 1923), 16.
 41. Büyük Salname/Grand Annuaire Illustré, Birinci Kitap 1341-1342, Cilt I, 1925-1926, İstanbul Tâbi'i ve Nâşiri Sanayi-i Nefise Sergisi Sahib-i İmtiyazı Mahmut Bey.
 42. Diş Tabipleri Mecmuası, 10 (Eylül 1340/1924).
 43. Sandalcı G, Sandalcı M. Belgelerle Türk Eczacılığı. IV 1840-1948. Müstahzar Kutuları ve Şişeleri 2. Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 2001, 5.
 44. Sandalcı M. "İstanbul'da Diş Macunu Üreten İki Firmanın Çatışmaya Varan Rekabeti", İstanbul, Sayı. 48 (Ocak 2004), 86-89.
 45. Sandalcı G, Sandalcı M. Belgelerle Türk Eczacılığı IV. 1840-1948. Faturalar, Başlıklı Kâğıtlar. Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yay. İstanbul 1999, 3, 7.
 46. İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar İmalathâneleri Talimatnamesi. EKN Eczacı Kütüphanesi Neşriyatı. 26. Hüsûtabiat Matbaası İstanbul 1955.